

УДК 001.891:63(092)

Козубенко Ю.Л., аспірант, Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди (Україна, Переяслав–Хмельницький), nibbbiru@gmail.com

Науковий доробок професора М.І. Котова (1896–1978) у галузі сільськогосподарської науки

Висвітлюється робота професора М.І. Котова у галузі сільськогосподарської науки. Розглядаються маловідомі широкому загалу сторінки життя та діяльності видатного українського ботаника. Вказується внесок вченого у сільськогосподарську науку СРСР у 20–70-их роках ХХ століття.

Ключові слова: М.І. Котов, сільськогосподарська наука, корисні рослини, ерозія ґрунтів.

Kozubenko Y.L., graduate student, Pereyaslav–Khmelnitsky State Pedagogical University named Hryhori Skovoroda (Ukraine, Pereyaslav–Khmelnitsky), nibbbiru@gmail.com

The scientific contribution of Professor M.I. Kotov (1896–1978) in the sector of agricultural science

Highlights the work of Professor M. Kotov in the field of agricultural science. We consider the little known to the public pages of life and work of the famous Ukrainian botany. Indicate the contribution of the scientist in agricultural science in the USSR 20–70th years of the twentieth century. Eminent botanist, one of the pioneers of environmental affairs of Ukraine, Professor M.I. Kotov (1896–1978) dedicated his life to not only botany and protecting nature Ukraine. Many of his research also apply to agricultural science. An important contribution to agricultural science was the discovery in the summer of 1931 during an expedition to the South Crimea (Ai–Petri, Yalta, Gursuf) M.I. Kotov with V.I. Cherkasov commercial value Crimean sagyz plant (*Taraxacum hybernum* Stev) as rubber. In his expeditions and botanical excursions scientist researched suitable place for growing crops, elastica, drought–resistant plants. Proposed various measures to combat soil erosion.

Keywords: M.I. Kotov, agricultural science, useful plants, soil erosion.

Козубенко Ю.Л., аспірант, Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди (Україна, Переяслав–Хмельницький), nibbbiru@gmail.com

Научный вклад профессора М.И. Котова (1896–1978) в отрасли сельскохозяйственной науки

Освещается работа М.И. Котова в отрасли сельскохозяйственной науки. Рассматриваются малоизвестные широкой общественности страницы жизни и деятельности выдающегося украинского ботаника. Показывается вклад ученого в сельскохозяйственную науку СССР в 20–70-ых годах ХХ века.

Ключевые слова: М.И. Котов, сельскохозяйственная наука, полезные растения, эрозия почв.

Дослідження та надбання М.І. Котова у галузі сільськогосподарської науки служили підґрунтям до подальших досліджень інших вчених. Відкриті ним корисні рослини, а також шляхи боротьби з ерозією ґрунтів із застосуванням різних видів рослин використовуються і в наш час. У цьому полягає актуальність дослідження. Важливо прослідкувати вклад М.І. Котова у сільськогосподарську науку України, щоб зясувати вагомість спадщини вченого у даній галузі.

Метою статті є дослідження внеску М.І. Котова у сільськогосподарську науку в УРСР та періодизація роботи вченого у даній галузі.

У радянський період на роботу М.І. Котова у галузі сільськогосподарської науки частково вказували у своїх працях А.І. Барбарич [1], Т.Я. Мякушко [1], В.В. Протопопова [1;2], Д.М. Доброчаєва [2]. Ці дані носять фрагментарний характер, і не мають чіткої систематизації. Найбільше даних можна знайти у роботах самого професора М.І. Котова. У сучасний період роботи М.І. Котова над «Флорою УРСР» дослідили А.П. Ільїнська [3], С.С. Морозюк [3] та В.В. Протопопова [3]. Зокрема, вони вказали на відкриття М.І. Котом важливих у сільському господарстві видів рослин та напрямки роботи вченого у сільськогосподарській науці.

Видатний ботанік, один із піонерів природоохоронної справи України, професор М.І. Котов (1896–1978) все своє життя присвятив не лише ботанічній науці та захисту природи України. Численні його дослідження також стосуються сільськогосподарської науки. Займатися дослідженнями в даній галузі вчений розпочав в останній рік навчання і після закінчення Харківського університету у 1922 році.

М.І. Котов був ще студентом, коли у червні 1922 року його прийняли на посаду геоботаніка Сільськогосподарського наукового комітету Наркомзему УРСР [9, арк.86]. Згодом, звязок Котова з Києвом посилювався, і в цьому ж році його призначили на посаду замісника голови Бюро сільськогосподарських наук при Наркомземі. Вчений проводив науково–організаційну роботу, а також приймав безпосередню участь у переведенні Сільськогосподарського наукового комітету із Києва до Харкова. На цій посаді Котов пробув до 1923 року.

Сільськогосподарський Науковий Комітет України був осередком сільськогосподарської науки в Україні у 1920–х роках.

У вересні 1923 року ботанічна секція Сільськогосподарського наукового комітету України відправила М.І. Котова на обслідування забурянілості полів поблизу цукроварень. Через те, що була пізня пора, М.І. Котов не зміг систематично дослідити рослинність поблизу усіх цукроварень. Йому довелося обмежитися лише рослинністю поблизу Тростянецького цукрового комбінату.

Це було перше дослідження рослинності бурянів на даній території. Вчений зазначив: «Витрачаючи так багато на нищення бурянів, комбінат мусить організувати вивчення бурянової рослинності, щоб пізнати її склад і далі планово боротися з бурянами». Оскільки дослідження проводилося восени, М.І. Котов не зміг дати повної характеристики бурянової рослинності поблизу Тростянецького цукрового комбінату. Видовий склад бурянів (60 видів) М.І. Котов подав у вигляді таблиць [5, с.69].

Влітку 1925 року Ботанічна секція Сільськогосподарського наукового комітету України відкомандувала М.І. Котова до Одеси. Там, на завдання і за рахунок коштів Південної краювої організації, вчений вивчав сільськогосподарські меліорації, а також долини річок Інгул та Інгулець.

У результаті своїх досліджень, М.І. Котов зробив ряд висновків та узагальнень. Він поділив долину річки Інгулець на 5 районів та кілька підрайонів за ботанічними ознаками. Вчений описав рідкісні та ендемічні види рослин даної території. Розповсюдження рослин в долині річки Інгулець М.І. Котов відобразив на карті [4, с.59].

У липні 1926 року М.І. Котов прийняв участь у експедиції в долину річки Самара, організованої Сільськогосподарським науковим комітетом України, у звязку з Дніпробудом. Вчений працював разом із помічником – ботаніком О.В. Прянишниковим із 10 липня до 1 серпня 1927 року. Оскільки вчений проводив свої дослідження на човні, вони мали змогу дослідити заливні луки на островах, а також дослідити склад водяної рослинності річки Самара. Зібраний в ході дослідження матеріал, був опрацьований М.І. Котом, і переданий до Харківського ботанічного саду. Результати дослідження були опубліковані в роботах «Растительность поймы р. Самары по исследованиям 1926 г. по заданию Днепростроя» (1929) та «Ботанико–географический очерк низовья реки Самары» (1929).

Влітку 1927 року комплексна експедиція з дослідження земель меліофонду Мелітопольщини провела дослідження острову Бирючого в Азовському морі. Ботанічною секцією Сільськогосподарського наукового комітету України у складі експедиції було направлено геоботаніків М.І. Котова та О.В. Прянишнікова. Також участь у експедиції взяли – гідрогеолог П.І. Лучацький, ґрунтознавці Т.П. Таранець, М.М. Подяконов, а також, топографічний загін. До цієї експедиції острів Бирючий був абсолютно недослідженою місцевістю, тож головним завданням вчених було проведення комплексного дослідження його території.

Також, в ході дослідження земель меліофонду Мелітопольщини М.І. Котов разом із іншими вченими побували на острові Степок в Азовському морі, дослідили солоне озеро Оверяннське поблизу затоки Сиваш, північну частину коси Арабатська Стрілка, ділянки №66 (північний берег затоки Сиваш, на північ від села Новомихайлівка),

№63 (низини Сиваша, на схід від півострова Тюбек) та №15–16 (півострів Чонгар), півострови Тюбек, Чокрак та Молоканський півострів.

У ході своїх досліджень М.І. Котов встановив видовий склад ґрунтів земель меліюфонду Мелітопольщини, описав рослинність, знайшов нові цілини, встановив зв'язок острівної рослинності з материковою.

Досліджуючи землі меліюфонду Мелітопольщини, М.І. Котов знайшов нову дуже цінну кормову рослину – люцерну серповидну прямостоячу – *Medicago falcata* L. subsp. *erecta* Kotov.

У 1927–1930 роках М.І. Котов працює науковим співробітником кафедри сільськогосподарської ботаніки у Харківському інституті народної освіти [8, арк.6].

Протягом періоду 15 червня – 28 серпня 1929 року М.І. Котов провів геоботанічні дослідження півдня Вінницької області (колишній Тульчинський округ). Вчений працював за завданням Центральної агрохімлабораторії (Інститут соціалістичного землеробства в Києві). Вчений виявив незначну кількість лугів, які мали велике значення як природні кормові угіддя. М.І. Котов вказав на те, що Буг та його притоки мають багато відслонень граніту, а в Придністрянському районі дуже багато сарматських вапняків. Використання граніту і вапняків мало велике значення у будівництві.

У 1931–1936 роках М.І. Котов працює в Інституті прикладної ботаніки. А в 1937–1938 роках – виконуючим обов'язки дійсного члена Академії Сільськогосподарських наук ім. В.Леніна.

Влітку 1931 року, під час експедиції до Південного Криму (Ай–Петрі, Ялта, Гурзуф) М.І. Котов разом із В.І. Черкасовим встановили промислове значення рослини крим–сагіз (*Taraxacum hybernium* Stev) як каучуконоса.

Досліджуючи в подальшому каучуконосні рослини, М.І. Котов виявив також новий вид буряна – паразиту тау–сагізи – *Orobanche cumana* Wall. subsp. *parviflora* Kotov subsp. *nova*.

Протягом червня–вересня 1932 року М.І. Котов разом з помічником Є.Д. Карнаух проводили геоботанічні дослідження під час комплексної експедиції для агроінвентаризації угідь Донбасу.

Влітку 1932 року М.І. Котов разом з Є.Д.Карнаух здійснили експедицію на Донецький кряж з метою дослідження рослинності крутих схилів і відслонень кам'янистих порід та освоєння їх сільським і лісним господарством.

У ході експедиції було встановлено, що території крейдяних відслонень використовуються в сільському господарстві тільки для випасання худоби, що призводить до посилення ерозії і змиву ґрунту на схилах. М.І. Котов запропонував шляхи для боротьби з ерозією та асортимент рослин для сільськогосподарського освоєння крутих схилів і відслонень. Так, вчений запропонував використовувати терасування, використання ґрунтопокривних рослин (в основному, кормові трави типу житняка, люцерни тощо), особливі способи агротехніки, що відповідають умовам гірського землеробства. М.І. Котов пропонував вирощувати на крутих схилах виноград, що давав би у таких умовах хороше врожай. Також вчений пропонував вирощувати тютан, каучуконоси тощо.

У 1934–1935 роках М.І. Котов працював геоботаніком у комплексній експедиції Азербайджанського філіалу Академії наук у південно–східній частині Ширванського степу. До складу експедиції входили топографи, ґрунтознавці, гідрологи та геоботаніки. Експедицію очолював ґрунтознавець О.С. Преображенський. Головним завданням експедиції було освоєння придатних земель до вирощування бавовника, а також дослідження можливості щодо меліорації засоленних ґрунтів. Уся робота супроводжувалася детальною зйомкою та складанням карт ґрунтів та геоботанічних карт. М.І. Котов здійснив геоботанічний опис місцевості, а також дослідив історію утворення солонцево–солончакового комплексу.

У цей же час М.І. Котов займається пошуком нових посухостійких рослин для освоєння пустель в цілях сільськогосподарства. Важливою посухостійкою рослиною вчений вважає люцерну серповидну (*Medicago falcata* L.) [7].

Починаючи з 1938 року і до кінця свого життя М.І. Котов працює в Києві в Інституті ботаніки АН УРСР.

1 серпня 1939 року в Москві відкрилася перша Всесоюзна сільськогосподарська виставка. У цій виставці взяв участь М.І. Котов. У результаті, його було занесено до почесної книги виставки [3].

Протягом 1949–1950 рр. Інститут ботаніки разом з Інститутом лісництва Академії наук УРСР проводив вивчення видового складу деревних і чагарникових порід полезахисних лісових смуг, лісових насаджень – природних і штучних, – а також дендропарків УРСР. До когорти дослідників увійшов М.І. Котов. Під час досліджень вченими було вивчено велику кількість полезахисних насаджень різного віку. Значну кількість із них було посаджено ще до Великої вітчизняної війни, і деякі з них за складом деревних та чагарникових порід не відповідали вимогам на момент дослідження. М.І. Котов зазначив, що старі посадки потребували невідкладного «ремонт». Вчений здійснив аналіз наявних посадок і вказав, якими саме видами рослин потрібно їх доповнити. Він вказав також, за допомогою яких рослин можна укріпити ґрунти, захистити поля тощо по всій території України, окремо по кожному ботаніко–географічному району. М.І. Котов склав таблиці, де навів приклади розсадження таких рослин (всього 71 вид) [6, с.21].

У 1950–1952 роках Інститут ботаніки АН УРСР згідно договору із Інститутом харчової промисловості УРСР проводив великомасштабні пошукові роботи по дикорослих ефіроолійних рослинах, придатних для ароматизації мила. До групи вчених, які займалися цими пошуками входив М.І. Котов, а також С.В. Шилов, Є.Д. Карнаух та інші. 15 червня – 15 липня 1950 року вченими було проведено експедицію на Лівобережжя УРСР (Київська, Полтавська, Харківська, Дніпропетровська та Запорізька області). Наступна експедиція тривала з 16 червня до 15 серпня 1951 року і була організована знову на Лівобережжя УРСР (Київська, Полтавська, Харківська, Дніпропетровська, Луганська та Донецька області). Чергова експедиція відбулася 5 червня – 5 липня 1952 року на Правобережжя УРСР (Одеська, Кіровоградська, Вінницька, Хмельницька області).

У 1958 році М.І. Котов провів дослідження стану робіт, присвячених рослинним ресурсам на території УРСР. Вчений вказав, що дикорослі рослини УРСР недостатньо використовуються в промисловості, медицині, зеленому будівництві та в інших галузях народного господарства. Серед дикорослих корисних рослин УРСР М.І. Котов виділив такі групи: лікарські, ефіроолійні, вітаміноносні, харчові та плодово–ягідні, медоносні, дубильні, каучуконосні, волокнисті, кормові, а також, дерева та кущі, що мають цінність для озеленення міст та інших населених пунктів для полезахисного лісорозведення та інших цілей.

Вчений вказував на необхідність залучення до роботи з вивчення рослинної сировини Кримського та Львівського філіалів АН УРСР, ботанічних садів, спеціалізованих інститутів та науково–дослідних станцій. Він також закликав до посилення роботи спеціалізованих українських станцій Всесоюзного інституту лікарських і ароматичних рослин і Всесоюзного інституту ефіроолійних культур до поглибленого вивчення дикорослих рослин в культурі.

Проведені М.І. Котовим дослідження та його зауваження щодо подальшої роботи були взяті до уваги науковцями. Сам вчений став автором монографії «Ефіроолійні рослини України» (1969) у співавторстві з Є.Д. Карнаух, С.С. Морозюком та С.В. Гончаровим.

У 1970 році М.І. Котов опублікував ряд статей у «Українській сільськогосподарській енциклопедії». Зокрема: «Болиголов», «Борщевик (*Heracleum*)», «Вовчок,

заразиха (Orobanchе), «Гірчиця», «Ефіроолійні рослини», «Жовтушник (Erysimum)».

Цього ж року друком вийшов визначник-довідник «Буряни України». Одним з його редакторів став М.І. Котов. Вчений опрацював родини Scruciferae, Umbelliferae, Scrophulariaceae та Orobanchaceae.

У 1972 році М.І. Котов разом із П.Я.Поповичем дослідили рослинність сейсмічно небезпечних районів Криму. Оскільки на досліджуваних територіях ерозія ґрунтів мала порівняно менші масштаби, ніж очікувалось, вчені дійшли висновків, що цьому явищу сприяє саме рослинність. У результаті, ними було запропоновано використовувати рослини, знайдені в сейсмічно небезпечних районах Криму для боротьби з ерозією ґрунтів.

Отже, підводячи підсумки дослідження, всю роботу М.І. Котова, пов'язану із сільськогосподарськими науками, можна поділити на етапи:

1) 1920–ті роки – починаючи з 1922 і до 1927 року М.І. Котов працює в Сільськогосподарському науковому комітеті України. Він виконує завдання цього комітету, досліджуючи нові комові угіддя, придатні для сільського господарства, шкідливі рослини тощо.

У 1927–1930 роках М.І. Котов працює науковим співробітником кафедри сільськогосподарської ботаніки у Харківському інституті народної освіти. Вчений досліджує придатні місця зростання для сільськогосподарських культур.

2) 1930–ті роки – починаючи з 1931 і до 1936 року М.І. Котов працює в Інституті прикладної ботаніки. А в 1937–1938 роках – виконуючим обов'язки дійсного члена Академії Сільськогосподарських наук ім. В.Леніна. За цей період М.І. Котов досліджує каучуконосні, посухостійкі рослини. Пропонує різні заходи щодо боротьби з ерозією ґрунтів. Починаючи з 1938 року, вчений працює в Києві і Інституті ботаніки АН УРСР.

3) 1950–ті роки – М.І. Котов, працюючи в Інституті ботаніки АН УРСР досліджує корисні дикорослі рослини для сільського господарства. Вчений більш детально вивчає існуючі та знаходить нові лікарські, кормові, ефіроолійні та ін. рослини, активно сприяє вивченню цих важливих для сільського господарства груп рослин.

4) 1970–ті роки – М.І. Котов продовжує роботу в Інституті ботаніки АН УРСР. Він проводить дослідження рослин, що сприяють зменшенню ерозії ґрунтів, публікує дані про рослини в «Українській сільськогосподарській енциклопедії».

У 1940–х роках робота М.І. Котова в основному носила геоботанічний та природоохоронний характер, а також, вчений брав участь у переведенні Інституту ботаніки АН УРСР до Уфи під час Великої вітчизняної війни та його повоєнному відновленні.

У 1960–х роках робота М.І. Котова теж носила геоботанічний та природоохоронний характер. Багато часу вчений віддавав роботі над томами «Флори УРСР» та роботі над «Визначником рослин УРСР».

Список використаних джерел

1. Барбарич А.І. Памяті Михайла Івановича Котова / А.І. Барбарич, Т.Я. Мякушко, В.В. Протопопова // Укр. ботан. журн. – 1979. – Т.36. – №3. – С.275–276.

2. Доброчаєва Д.М. Наукова спадщина Михайла Івановича Котова (до 90–річчя з дня народження) / Д.М. Доброчаєва, В.В. Протопопова // Укр. ботан. журн. – 1987. – Т.43. – №1. – С.97–99.

3. Ільїнська А.П., Морозюк С.С., Протопопова В.В. Котов Михайло Іванович. Життя віддане ботаніці (до 110–річчя від дня народження) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.nbu.gov.ua/Ellib/botany/scientist/Kotov.pdf>. – Назва з екрана.

4. Котов М.І. Ботаніко-географічний нарис долини р. Інгульця / М.І. Котов // Тр. с.–госп. Ботаніки. – 1926 – Т.1. – №3. – С.17–61: карта.

5. Котов М.І. Ботаніко-географічний нарис Тростянецького комбінату Сумської округи / М.І. Котов // Тр. с.–госп. Ботаніки. – 1926 – Т.1. – №3. – С.69–77.

6. Котов М.І., Гринь Ф.А. Добір деревних та чагарникових порід для полезахисних лісових смуг Української РСР / М.І. Котов, Ф.А. Гринь // Ботанічний журнал АН УРСР. – 1953. – Т.10. – №1. – С.3–22.

7. Котов М.І. Проблемы растеневодческого освоения пустынь, №2, Л., 1934 / М.І. Котов // Ботанический журнал СССР. – 1935. – Т.20. – №5. – С.579–580.

8. ЦДАВОВ України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.488. – Арк.6.

9. Там само. – Оп.6. – Спр.1270. – Арк.86.

References

1. Barbarych A.I. Pamiati Myhaila Ivanovycha Kotova / A.I. Barbarych, T.Ia. Miakushko, V.V. Protopopova // Ukr. botan. zhurn. – 1979. – Т.36. – №3. – С.275–276.

2. Dobrochaieva D.M. Naukova spadshchyna Myhaila Ivanovycha Kotova (do 90–richchia z dnia narodzhennia) / D.M. Dobrochaieva, V.V. Protopopova // Ukr. botan. zhurn. – 1987. – Т.43. – №1. – С.97–99.

3. Ilynska A.P., Morozjuk S.S., Protopopova V.V. Kotov Myhailo Ivanovych. Zhyttia viddane botanici (do 110–richchia vid dnia narodzhennia) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: URL: <http://www.nbu.gov.ua/Ellib/botany/scientist/Kotov.pdf>. – Nazva z ekrana.

4. Kotov M.I. Botaniko-geografichnyi narys dolyny r. Ingulcia / M.I. Kotov // Тр. с.–госп. Ботаніки. – 1926 – Т.1. – №3. – С.17–61: карта.

5. Kotov M.I. Botaniko-geografichnyi narys Trostianeckogo kombinatu Sumsoi okrugy / M.I. Kotov // Тр. с.–госп. Ботаніки. – 1926 – Т.1. – №3. – С.69–77.

6. Kotov M.I., Grin F.A. Dobir derevnyh ta chagarnykovykh porid dlia polezahysnyh lisovyh smug Ukrainkoï RSR / M.I. Kotov, F.A. Grin // Botanichnyi zhurnal AN URSR. – 1953. – Т.10. – №1. – С.3–22.

7. Kotov M.I. Problemy rastenevodcheskogo osvoeniia pustyn, №2, L., 1934 / M.I. Kotov // Botanicheskii zhurnal SSSR. – 1935. – Т.20. – №5. – С.579–580.

8. CDAVOV Ukrainy. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.488. – Арк.6.

9. Tam samo. – Оп.6. – Спр.1270. – Арк.86.

* * *